

Українська мова кінця XIX – початку XX століття в оцінці Юрія Шевельова

Тут згадане – це тільки мала частина великої зони мовчання. Зона ця була потрібна, щоб убити історичну свідомість і щоб уможливити ті хірургічні операції, що чинилися над мовою в її інвентарі й – важливіше – “структурі”.

Юрій Шевельов

...Саме в світлі історії можна знайти ключ до всіх і всього реабілітованого.

Юрій Шевельов

Найбільш обґрунтовано окреслив концепцію української мови як суспільного та лінгвістичного явища у своїх працях Юрій Шевельов – видатний учений-філолог світового значення, професор кафедри слов'янської філології університетів Лондону, Гарварду, Колумбії (Нью-Йорк), Українського Вільного Університету (Мюнхен), запрошений професор-лектор більше 20 університетів США, Канади та Європи, багаторічний президент (нині почесний) Української Вільної Академії Наук у США, нинішній зарубіжний академік НАН України. Серед інших мовознавців постать вирізняється тим, що він бачив проблему (зокрема аналізований період розвитку мови) крізь призму її зв'язків і взаємовідношень з іншими явищами та проблемами у загальнослав'янському та світовому контексті.

Вийшовши з відомої своїми потєбнянськими традиціями харківської філологічної школи як учень Л.Булаховського, він переніс на Захід інтерес до української мови як у сучасному так й історичному аспектах. Під впливом свого безпосереднього вчителя В.Сімовича Шевельов на Заході під час найнесприятливіших умов для наукової праці в післявоєнній Німеччині засвоїв досягнення фонологічно-структуралістичного напрямку празької філологічної школи, а пізніше застосував підхід до матеріалу української та інших слов'янських мов. “Філолог і стиліст, збираючи матеріал для граматики літературної українщини,

ставав критиком і не випускав зі свого кругозору ні змісту досліджуваного тексту”, так окреслював мовознавчий доробок Шевельова Олекса Горбач [1;5].

Наукові студії вченого досить різноманітні: українські та інші слов’янські мови, історія української літератури, публіцистика, серед яких сам автор виводить основний напрям свого “фаху – мовознавство, але... хобі – література. Мимоволі стануться її метастази в політику. Але це царина, про яку судить кожен дилетант і невіглас, то ж хай і мені проститься” [2;198]. Дослідники стилю лінгвістичних праць Ю.Шевельова наголошують на таких основних дослідницьких рисах вченого: здатність виводити широкі узагальнення з конкретних, інколи навіть непомітних фактів; вичерпність опрацьованих джерел без обмеження мови, країни, місця видання книги; великий мовний фактаж і блискуча його інтерпретація. Найважливішою рисою, що з’єднує Шевельова з попередниками Харківської лінгвістичної школи, є, на думку О.Муромцевої [3;37], вміння розглядати мовні факти не лише у зв’язку з іншими мовами, а й на широкому суспільному, культурному фоні, з урахуванням особливостей історичного періоду, що забезпечує його працям те, що в час захоплення структуралізмом не без скептицизму лінгвістична молодь називала філологічністю, яка насправді означає не що інше, як гуманізм – усвідомлення мови як невід’ємної функції людини і, отже, неможливості вивчати мову поза зв’язком з людиною і людством.

У радянські часи в Україні постать вченого замовчувалась або зазнавала критики від представників колишнього радянського мовознавства. Дослідники, хибуючи на ідеологічну упередженість, бездоказово навішували Ю.Шевельову ярлик антирадянщина (чого вчений ніколи не приховував) і через це повністю перекреслювали його діяльність. Вчений відповідав опонентам завжди спокійно, врівноважено й принципово. Нині виразно видно, хто переміг у цій суперечці. Праці Ю.Шевельова, його невтомна пропаганда україніки стали відомими у більшості країн сучасного світу. Поступово вони стали відомі у нас. Зберігаючи свою актуальність і сьогодні, вони окреслюють гіркотою правди нинішній стан і статус української мови в Україні: “... широка відкритість для російських вкраплень і структур; накиннення російської школи соціальних вартостей в мові; закритість до позик поза тим, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної й наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикації...” [4;42]. Ось лише невеликий перелік “сучасних хвороб” нашої мови, які виразно окреслював вчений.

Взагалі, поширення у світі відомостей про Україну, її культуру, її мову – одне з провідних завдань широкої своїм діапазоном діяльності Ю.Шевельова. Майже все життя він подорожував світом, знайомлячи широкі наукові кола з глибокими й оригінальними розвідками про Україну, її мову, культуру. Різними мовами написані й виголошені на численних наукових конгресах, симпозиумах, конференціях доповіді й розвідки Ю.Шевельова стосовно різних питань україніки. Лише 90-ті роки минулого століття дали можливість вченому виступити перед науковцями, викладачами і студентами рідної України. Зміни, що відбулися у незалежній нині Україні, автор розглядає опосередковано. Єдине, на чому наполягає вчений, – строго датувати передруковані в нас нині його праці й дотримуватися при їх передрукові уживаного ним і всією діаспорою “харківського”(1928 р.) правопису [5;20-21]. Вчений – “антирадянщик”, що вже давно здобув світове визнання, нарешті з великим запізненням “дебютував” в Україні.

Іван Франко зауважував, що перехідний час кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – це той період, коли українська інтелігенція відходить від нейтрального українофільста і починає домагатися політичного розв’язання українського питання. Українське питання на той час окреслювалося відстоюванням “свого національного “я”, звільненням від безлічі цензурних заборон і утисків, що тяжіли над українським словом, культивуванням своїх історичних умов, – “від прагнення до культурної творчості до розкриття закладених у ньому природою духовних багатств...” – наголошували автори книги “Українське питання,” укладеної за матеріалами часопису “Украинская жизнь” 1917 р. у Москві [6;4]. Еволюція мови завжди супроводжувалася суспільним прогресом, а її збагачення – це водночас іманентний процес і результат екстралінгвальних впливів. Тому комплекс питань, що стосується мовної проблематики (формування української наукової мови та вироблення загальноукраїнського інтелігентного мовлення), Юрій Шевельов розглядав на тлі тих національно-мовних процесів, що були характерні для України в першій половині ХХ ст. Цю думку вчений розвиває у праці “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус”, де наголошує, що в тих умовах “мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним”[7;7]. Обґрунтовуючи цю думку, автор зосереджує увагу на концепті “не лише як, а й чому (“дослідник мусить показати не лише як розвивалася мова, а й чому саме так “(курсив Ю.Ш.)). Таку мету ставив перед собою Шевельов, досліджуючи окреслену проблему.

Варто згадати, що на той час Україна була поділена між трьома державами: Росією, Австрією та Угорщиною. Зрозуміло, що кожна система відповідно окреслювала права й обмеження функціонування української мови у політичному та громадському житті. Українці, які жили в Російській імперії, на думку Ю.Шевельова, перебували у найгіршому становищі, населення Закарпаття існувало в подібних (якщо не гірших) умовах, а Східна Галичина й Буковина “втішалися порівняно набагато кращими умовами” розвитку, адже цісарський уряд, хоча й скупко, все ж фінансував розвиток української культури. Змальовуючи загальну картину мовної ситуації в підросійській Україні, слід загадати, що на той час українське друковане слово вже зазнало багатьох заборон. Росія ще не мали конституції, законодавство ґрунтувалося на волі царя. Фактично на Україні 1900-их років діяв указ Олександра II, підписаний в Емсі 18 травня 1876 року, в якому зазначалося :

1. Не дозволяти ввезення в межі Імперії без особливого на те дозволу Головного Управління у справах друкування будь-яких книг і брошур, виданих за кордоном на малоросійському наріччі;
2. Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за виключенням лише : а) історичних документів і пам’яток; б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам’яток безумовно дотримуватись правопису оригіналу; у творах же красного письменства не дозволяти ніяких відхилень від загальноприйнятого російського правопису;
3. Заборонити також різні вистави та прилюдні читання на малоросійському наріччі, а також друкування текстів при нотах на тому ж наріччі для музичного супроводу[9;19].

Також заборонялося викладання будь-яких дисциплін у школі українською мовою, відповідно й тримання у шкільних бібліотеках українських книжок. Учителів радили набирати переважно з росіян, а запідозрених в українофільстві рекомендовано переводити на працю за межі України. Зміни, внесені Олександром III 8 жовтня 1881 року, дозволяли: друкувати словники, використовуючи тільки російську абетку, зняти заборону з театральних вистав при умові, що кожного разу губернатор буде давати на це дозвіл та що не існуватиме виключно українських труп. Як зазначає Шевельов, недопущення українською мови до судів та адміністративних установ не потребувало окремої згадки, бо так було заведено ще з кінця XVIII століття. А з церкви українську мову усунено набагато раніше: ще з 1720-их років

заборонено говорити проповіді українською мовою та триматися української вимови церковнослов'янських текстів.

У монографії [7] автор підкреслює, що російський уряд ніколи не публікував ні указ 1876 року, ні додаток до нього 1881 року. Вони були таємними і повинні були б залишитися незнаними для широкого загалу. Однак, дуже скоро їхній зміст і навіть дослівний текст стали відомі. Вже 1876 року львівський журнал “Правда” у статті “Указ проти руського язика” аналізує зміст Емського указу. Михайло Драгоманов, що емігрував з Києва до Женеви у 1878 році на Міжнародному літературному конгресі в Парижі подав реферат “La litterature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe”, який був того ж року виданий у Женеві. Інтелігенція в Росії довідалася про указ із закордонної преси. Так “Revue des Deux Mondes” надрукував статтю проф. Анатоля Леруа-Больє, який пильно слідкував за драконівськими випадками проти української мови: “... я в дотичній статі зазначив, не перестав я і на далі протестувати проти зусилля, викоринити Вашу мову... і став *речником негодовання цілого культурного сьвіта проти цього атентату на найсьвятіше право народа, уживати свобідно свою мову*” (курсив – А.Л.) [8;15]. У 1880-82 легальна російська преса в межах імперії широко обговорювала питання антиукраїнського законодавства. Принаймні дванадцять періодичних видань, на думку Ю.Шевельова [7;12], серед яких “Вестник Европы” та «Русская старина», брали в тому участь.

Ю.Шевельов підкреслював, що ще більше підривали заборону та намір стерти з лиця землі українську мову як засіб літературного й громадського спілкування легальні українські видання (хоча всі друкувалися російською абеткою). Першим значним проломом стало видання Шевченкового “Кобзаря” накладом 25 тис. примірників (1880 р.). Це твердження Шевельов ілюструє переліком альманахів, які видавалися в Україні: “Рада” (Київ 1883, 1884) – укладений М.Старицьким; “Нива” (Одеса 1885) – під редакцією М.Воровського і Д.Марковича; “Степ” (Херсон 1886) – упорядник Д.Маркович; “Криничка” (Чернігів 1896) – зібрав Б.Грінченко; “Степові квітки” (Чернігів 1899) – упорядкував і видав Б.Грінченко; “Вік” (Київ 1900) – підготував С.Єфремов; “Хвиля за хвилею” (Чернігів 1900) – видав Б.Грінченко; “На вічну пам'ять Котляревському” (Київ 1904) – підготував С.Єфремов [7;12]. Шевельов дивується, як видавцям альманахів щастило обходити рогатки цензури по різних міністерствах, департаментах і цензурних комітетах. Чикаленкові необхідно було п'ять років добиватися дозволу на видання брошури для селянства “Розмови про сільське господарство”. Існувала в Києві й українська книгарня при “Киевской

старине”, єдина на всю країну. Засноване в Москві під російською назвою товариство “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг” з 1898 року друкувало брошури для українських селян українською мовою. А 1903 року київський генерал-губернатор М.Драгоміров дозволив друкувати в журналі “Киевская старина” твори красного письменства українською мовою (вживаючи російської абетки) [7;13].

Кут зору, під яким Шевельов розглядає розвиток мови в своїй праці [7] зумовлений особливостями концепції, покладеної ним в основу книги. Саме у найширших зв'язках з соціально-політичними проблемами постає у книзі українська мова початку ХХ ст. Дослідник подає коло проблем, пов'язаних з суспільним значенням мови, її функціонуванням, обмеженням сфер її вжитку. Створення нових газет і часописів, поява журналістики українською мовою, мова в церкві і школі, поява української мови на політичній арені, все це свідчить про спрямованість авторських досліджень на широкі зв'язки мови з явищами, які мовознавці кваліфікують як **екстралінгвістичні**. У другому розділі книги аналіз політичної ситуації, преси і школи з точки зору мововживання займає майже третину тексту, і лише на заключних сторінках ідеться виключно про мову, але знову ж таки – передусім про її функціональний, а не структурний аспект. Аналогічна картина і в наступних розділах. Слово “статус” у назві праці змушувало автора робити часті виступи за межі суто мовної проблематики, більше того, відштовхуватися від основ за цими межами. Тим часом, підкреслюючи необхідність подальших студій у цій ділянці, Ю.Шевельов має на увазі передусім саму сутність процесів кодифікації і норму як її безпосередній результат, зміни в мові і внутрішні мовні процеси, для яких суспільний вплив є суттєвим, але все ж зовнішнім поштовхом.

Юрію Шевельову вдалося глибше за багатьох сучасників (як з материкової України, так і з діаспори) опрацювати згадані джерела, і вони стали одним з тих елементів, що надає науковій переконливості і точності роботі, яку він присвятив українській мові першої половини ХХ ст. [7]. При цьому дослідник не ставив собі за мету зупинитися безпосередньо на щаблях кодифікації – його праця спрямована на відтворення функціонування мови в суспільстві. Ю.Шевельов погоджується з загальноприйнятою позицією, що “головним джерелом відомостей про літературну мову кожної доби є твори тогочасних авторів”. Але при цьому він наголошує на часто ігнорованому факті: “Допоміжним джерелом є висловлювання про злободенні мовні проблеми. Вони часом дають ключ до правильного розуміння текстів, особливо в тих випадках, коли існує розбіжність в підході, думок і оцінок” [7;7].

З позицій дослідника, що прагне якнайдетальніше вивчити названий період, у підсумку варто окреслити ще одну сторону праці Юрія Шевельова, якою вона виокремлюється з-поміж інших. Науковець не тільки береться за невивчені ділянки, ставить проблеми і пропонує розв'язання – він також повсякчас окреслює суміжні завдання, які, на його думку, потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач Олекса. До 60-річчя проф. д-ра Юрія Шевельова // Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. Український Вільний Університет. Науковий збірник, том 7. – Мюнхен, 1971.
2. Шевельов Ю. У затінку совиных крил. Доповідь на Першому міжнародному конгресі українців // Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: “Рута”, 1998. – 208с.
3. Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю.В.Шевельова. // Видатний філолог сучасності: (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Х.: Око, 1996. – 92с.
4. Шевельов Ю. Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра // Сучасність. – Жовтень, 1986.
5. Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності. // Видатний філолог сучасності: (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Х.: Око, 1996. – 92с.
6. Українське питання. – Київ: Вид. ім. О.Теліги, 1997. – 218с.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: “Рута”, 1998. – 208с.
8. Українська справа в європейськiм освітленнi. – Відень, 1905. Передрук – Нью Йорк, 1976. – 31с.
9. Императорская Академія Наукъ. Обь отмѣнѣ стѣненіи малорусскаго печатного слова. – С.-Петербургъ, 1910. – 43с.